

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

سیستان

خاستگاه مدنیت و شهرنشینی در شرق ایران

تألیف

دکتر عیسی ابراهیم زاده

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

گروه پژوهش‌های اسلام‌شناسی و ایران‌شناسی

سیستان

خاستگاه مدنیت و شهرنشینی در شرق ایران

نوشته غیبی ابراهیمزاده

(دانشیار دانشگاه سیستان و بلوچستان)

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

طراح جلد: بیژن نجمی / ناظر چاپ: نصرت‌الله امیرآبادی

چاپ اول: زمستان ۱۳۸۹ / شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: راین گرافیک؛ چاپ و صحافی: سپند

بها: ۶۰۰۰ تومان

نشری:

بزرگراه شهید حقانی (غرب به شرق)،

بعد از ایستگاه مترو، بلوار کتابخانه ملی

تلفن فروشگاه: ۸۸۹۴۱۹۴۶. دورنگار: ۸۸۹۴۷۴۹۶

فهرست نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه:	ابراهیمزاده، عیسی، ۱۳۴۴ -
عنوان و نام پندآور:	سیستان، خاستگاه مدنیت و شهرنشینی در شرق ایران نویسنده: عیسی ابراهیمزاده تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۱
مشخصات نشر:	۲۲۸ ص.
مشخصات ظاهری:	۳-۲۵۷-۴۴۶-۹۶۴-۹۷۸ ISBN: ۶۰۰۰۰ ریال
شابک:	فیب کتابنامه
وضعیت فهرست نویسی:	شهرنشینی - ایران - سیستان شهرنشینی - ایران - سیستان و بلوچستان سیستان - تمدن
یادداشت:	سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
موضوع:	۱۳۸۱، ۹۲الف / HT۲۸۲
موضوع:	۳۰۷ / ۷۶۰۹۵۵۷۴
شناسه افزوده:	۱۸۲۲۵۵۵
رده بندی کنگره:	www.irwm.ir
رده بندی دیویی:	
شماره کتابشناسی ملی:	
دسترسی و محل الکترونیکی:	

فهرست مطالب

پیش درآمد	۱۳
پیشگفتار	۱۵

فصل اول: نام‌های تاریخی سیستان و تحولات کارکردی آن

مقدمه	۲۱
زرنگه - زرنگای - زرنگیانا	۲۲
زره - زرننگ - زرنج	۲۳
زاب - زاول - زابل - زابلستان	۲۷
سکه + ستان = سکتان	۳۳
سیو + ستان = سیستان	۳۶
نیم + روز = نیمروز	۳۸
نتیجه	۴۴

فصل دوم: جایگاه تمدنی سیستان و تحولات کارکردی آن

مقدمه	۴۹
جایگاه تاریخی و ژئوپلیتیک سیستان پیش از اسلام	۵۲
الف. خاستگاه سیستان	۵۲
ب. سیستان، سرزمین خاندان رستم	۵۴
پ. هیرمند، مایه زندگی و پایداری سیستان	۵۶
ت. سیستان، خاستگاه دین زرتشت	۵۹
ث. سیستان، گهواره تمدن و شهرنشینی	۶۱
جایگاه تاریخی و ژئوپلیتیک سیستان پس از اسلام	۶۵
الف. سیستان، خاستگاه دودمان صفاری	۶۵
ب. زرنج، مرکز مبادلات بازرگانی - ارتباطی سیستان و خاور	۶۷
موقعیت گذرگاهی و ارتباطی سیستان	۷۲
قابلیت‌های تمدنی و اقتصادی سیستان	۷۳
موقعیت تجاری و بازرگانی منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای سیستان	۷۶
ژئوپلیتیک سیستان و تحولات کارکردی آن در دوران معاصر	۸۱
افول جایگاه فرامنطقه‌ای سیستان در دوره معاصر	۸۶
نتیجه و پیشنهادها	۸۹

فصل سوم: مدنیت و شهرنشینی در سیستان پیش از اسلام

مقدمه	۹۷
ریشه‌های تاریخی مطالعات شهر و شهرنشینی در حوزه سیستان	۱۰۰
شهر و شهرنشینی در سیستان باستان	۱۰۲
شهر سوخته	۱۰۳
شهر سوخته، حلقه اتصال تمدن‌های شرق و غرب	۱۰۷
دوره‌های استقرار در شهر سوخته	۱۱۰
برنامه‌ریزی شهری و صنایع شهر سوخته	۱۱۳
اکتشاف‌هایی از گورستان‌های شهر سوخته	۱۱۶
کارکردهای اقتصادی و اشیای شهر سوخته	۱۲۰

شهر هخامنشی دهانه غلامان	۱۲۴
ویژگی‌های معماری و شهرسازی دهانه غلامان	۱۲۶
اهمیت شهر دهانه غلامان از نظر مطالعات باستان‌شناسی	۱۲۹
شهر (دژ) کوه‌خواجه	۱۳۴
سابقه مطالعات باستان‌شناسی کوه‌خواجه	۱۳۵
آثار و ابنیه شهر کاخ در کوه‌خواجه	۱۳۶
قلعه کافرون یا کهن دژ	۱۴۱
اهمیت کوه‌خواجه در آیین ادیان	۱۴۲
تقدس کوه‌خواجه در آیین زرتشت	۱۴۴
تقدس کوه‌خواجه در میان پیروان مسیح (نسطوریان)	۱۴۶
تقدس کوه‌خواجه نزد مسلمانان	۱۴۷
نقاشی‌های مکشوفه کوه‌خواجه	۱۴۹
نام‌شهرستان و تمدن آن	۱۵۱
کرکویه، شهر زرتشتی سیستان	۱۵۵
سایر شهرهای سیستان	۱۵۹
فصل چهارم: شهرنشینی و کارکردهای شهری سیستان پس از اسلام	
مدنیت و شهرنشینی سیستان در صدر اسلام	۱۶۵
شهر زرنج	۱۷۰
کارکردهای فرامنطقه‌ای زرنج در قرون اولیه اسلامی	۱۷۰
اشکال شهرسازی و معماری زرنج	۱۷۴
موقعیت اقتصادی و تجاری زرنج	۱۷۶
کارکردهای فرهنگی زرنج	۱۸۰
ناحیه بُست	۱۸۴
کارکردهای شهری و منطقه‌ای بُست در صدر اسلام	۱۸۴
شهر زاهدان کهنه در سیستان	۱۸۷
کارکردهای شهری و معماری زاهدان کهنه	۱۹۱
آثار تمدنی زاهدان کهنه یا لندن آسیا!	۱۹۵

قلعه تیمور در زاهدان کهنه	۱۹۷
قلعه رنده در زاهدان کهنه	۱۹۷
میل قاسم آباد در زاهدان کهنه	۱۹۸
شهر حصار طاق در سیستان	۱۹۹
شهر پیشاوران یا سابور شاه در سیستان	۲۰۳
همزمانی شهر سابوری و احیای دلتای رامرود	۲۰۵
برنامه ریزی شهری در پیشاوران	۲۰۷
شهر قلعه فتح	۲۰۸
نقش مؤثر قلعه فتح در تعامل های فرامنطقه ای سیستان	۲۰۸
شهر ترقون در سیستان	۲۱۲
شهر راشکک، نمونه ای از شهرهای پویا در سیستان	۲۱۵
چارونک، شهری در ناحیه رامرود سیستان	۲۱۸
سایر شهرهای مؤثر در تحکیم کارکردهای منطقه ای سیستان	۲۲۰
شهرهای عمده ناحیه شمال و شمال شرقی	۲۲۱
شهر جوبین	۲۲۱
شهر فراه	۲۲۲
شهر قرنین	۲۲۳
شهر کرکویه	۲۲۴
شهرهای عمده ناحیه جنوب و جنوب غربی	۲۲۵
شهر کُندُرک	۲۲۵
شهر حوض دار	۲۲۶
شهر کاخ گلشن	۲۲۷
شهر قلعه رستم	۲۲۷
شهر قلعه رامرود	۲۳۰
شهر قلعه مجبی	۲۳۱
روستا - شهر سه کوهه	۲۳۵

فصل پنجم: نقش عوامل محیطی در تحولات شهری - منطقه‌ای سیستان

مقدمه	۲۴۱
رودخانه هیرمند	۲۴۲
علل زمین‌شناختی تغییر مسیر هیرمند	۲۴۴
عامل فرسایش و رسوب‌گذاری	۲۴۷
نقش بادهای ۱۲۰ روزه و عوامل انسانی	۲۴۸
تغییر مسیر هیرمند و جابه‌جایی سکونتگاه‌ها	۲۴۹
دلتای رامرود	۲۵۴
دلتای سنارود	۲۵۸
دلتای سار و تار	۲۶۱
دلتای فعلی	۲۶۷
جابه‌جایی شاخه‌ها در دلتای کنونی	۲۷۰
سلاهی و خشکسالی‌های هیرمند و پیامدهای آن بر تحولات شهری - منطقه‌ای	۲۷۳
نقش خشکسالی‌های اخیر بر تحولات کارکردی دریاچه هامون	۲۹۰
گروه‌های اجتماعی متأثر از خشکسالی دریاچه هامون	۲۹۴
۱. گاوداران خشک‌نشین در دریاچه	۲۹۴
۲. صیادان و شکارچیان دریاچه	۲۹۸
۳. حصیربافان بهره‌بردار از فرآورده‌های دریاچه	۲۹۹
۴. عشایر گوسفنددار حاشیه دریاچه	۳۰۲
آثار اقتصادی خشکیدن دریاچه هامون بر کارکردهای شهری - منطقه‌ای سیستان	۳۰۵
پی‌جویی منابع آب زیرزمینی برای غلبه بر خشکسالی‌ها و توسعه شهری - منطقه‌ای	۳۱۱
نتایج و پیشنهادها	۳۱۵

فصل ششم: مهاجرت، شهرنشینی و حاشیه‌نشینی شهری در سیستان

مقدمه	۳۲۵
مهاجرت و حاشیه‌نشینی	۳۲۹
۱. نظریه تفاوت‌ها	۳۲۹
۲. نظریه مهاجرت به علل رکودی	۳۳۰

۳. نظریه مهاجرت به علل تغییرهای ساختی	۳۳۰
شرایط اقتصادی - اجتماعی شهر در جلب مهاجران روستایی	۳۳۳
عوامل جمعیتی مؤثر بر مهاجرت	۳۳۳
عوامل اقتصادی مؤثر بر مهاجرت	۳۳۶
عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر مهاجرت	۳۳۹
خصوصیات مهاجران روستایی که راهی شهر می گردند	۳۴۳
علل مهاجرت های روستا - شهری	۳۴۵
سیر مهاجرت های روستا - شهری در سیستان	۳۵۰
اوج مهاجرت های روستا - شهری سیستان در دهه ۶۵ - ۱۳۵۵	۳۵۱
زمینه های مهاجرتی و جهت گیری مهاجران در شهر زابل	۳۵۳
مهاجرت های روستا - شهری دهه ۷۵ - ۱۳۶۵ سیستان	۳۵۴
روند حاشیه نشینی دهه های اخیر در سیستان	۳۵۵
انگیزه ها و پیامدهای مهاجرت های روستا - شهری در سیستان	۳۵۷
نقش مهاجران روستایی در توسعه فیزیکی شهر زابل	۳۶۰
نقش بازار شهر زابل در تحولات شهری - منطقه ای سیستان	۳۶۵
تحلیل آثار و پیامدهای مهاجرت و شهرنشینی	۳۷۸
۱. گسترش بی رویه شهرنشینی و افزایش جمعیت شهرنشین	۳۸۱
۲. افزایش نابسامانی های اقتصادی و اجتماعی در شهر	۳۸۳
۳. پیدایش و گسترش محله های حاشیه نشین شهری	۳۸۵
منابع و مأخذ	۳۸۷
أعلام	۴۰۷

پیش در آمد

بزرگ‌ترین شادی یک معلم مشاهده موفقیت‌ها و بالندگی‌های علمی دانش‌آموختگانی است که شاهد تلاش‌ها و پویش‌های مرحله به مرحله آنها بوده است. آقای دکتر عیسی ابراهیم‌زاده یکی از این دانش‌پژوهان است که از سال‌ها پیش کوشش‌های علمی و ارزشمند ایشان را مشتاقانه پی‌گیری می‌کردم. پژوهش‌های گرانقدر ایشان نه فقط در گستره مطالعات جغرافیا، تاریخ و برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای در استان سیستان و بلوچستان با راه‌اندازی و مدیریت پژوهشکده علوم زمین و جغرافیا در آن دانشگاه بسیار تأثیرگذار بوده، بلکه از طریق تأسیس و مدیریت مناسب علمی و پژوهشی نشریه جغرافیا و توسعه در گسترش و ارتقای مطالعات جغرافیایی در جامعه علمی ایران سهم بزرگی داشته است.

گرچه سالیان درازی است که سیستان مورد توجه جغرافی دانان، باستان‌شناسان، تاریخ‌نگاران و سیاحان داخلی و خارجی بوده است، ولی اهمیت تاریخی این منطقه و نقش‌آفرینی ارزشمندی که در بنیانگذاری فرهنگ، تمدن و شهرنشینی از عهد باستان تا کنون داشته و مراودات فرهنگی - تجاری که ایران از این طریق با سرزمین‌های شرقی برقرار نموده و همین‌طور گوناگونی‌های فرهنگی - قومی این منطقه نشان‌دهنده ضرورت مطالعات هرچه بیش‌تر در این زمینه است.

آقای دکتر ابراهیم‌زاده جزو اندک دانشورانی است که به خاستگاه خویش یعنی سرزمین سیستان بازگشته و خویشتن را وقف مطالعات بنیادین جغرافیای فرهنگی و توسعه منطقه‌ای در این استان کرده است و با عشق و تعهد و نیز مطالعات دقیق میدانی به بیدار کردن فرهنگ عظیم و خاموش این سرزمین مهم کمر همت بسته است. اینک، کتاب حاضر که با تلاش و همت ایشان به رشته تحریر درآمده است، با واکاوی یکی از مهم‌ترین خاستگاه‌های مدنیت و شهرنشینی در شرق ایران، می‌تواند در غنا بخشیدن به مجموعه مطالعات جغرافیای شهری ایران کمک شایانی بنماید. من انتشار این کتاب را به دانشگاه سیستان و بلوچستان و به دانشکده جغرافیای آن دانشگاه و به شخص ایشان تبریک می‌گویم و از خداوند متعال توفیق روزافزون ایشان را خواستارم.

دکتر سیروس شفق‌ی

استاد دانشگاه اصفهان

آذرماه سال ۱۳۸۸ شمسی

پیشگفتار

سیستان که روزگاری نیمروزش می‌خواندند، مرکز نصف‌النهار مبدأ در ربع مسکون جهان باستان شناخته می‌شد. امروزه نیز از آنجا که سیستان، از یک سو در منتهی‌الیه شمال شرق استان سیستان و بلوچستان و جنوب شرق استان خراسان در ایران قرار گرفته و از سوی دیگر، با ولایت نیمروز و غراه افغانستان و همچنین، بلوچستان پاکستان هم‌مرز است، موقعیت ژئوپلتیک، ژئواستراتژیک و ژئواکونومیک خاصی دارد. این موقعیت، افزون بر کارکردهای سیاسی، دارای کارکردهای اقتصادی و اجتماعی ویژه‌ای نیز بوده و هست. در طول تاریخ چندین هزار ساله سیستان، موقعیت ویژه جغرافیایی آن، سبب تحولات اقتصادی و اجتماعی زیادی در این خطه شده است.

در هزاره سوم و چهارم پیش از میلاد «شهر سوخته» مظهر مدنیت و توسعه‌یافتگی سیستان بوده و این مهم از جایگاه ژئواستراتژیک و موقعیت اقتصادی - تجاری آن نشأت می‌گرفته است. این منطقه، با دارا بودن نوعی موقعیت چهارراهی، بر سر راه تمدن‌های شرق و غرب دنیای آن زمان واقع شده بود و در عمل، تمدن‌های سند و هند را به تمدن بین‌النهرین و این دو را به تمدن ماوراءالنهر متصل می‌ساخت و خود نیز از تمدن توسعه‌یافته‌ای برخوردار بود.

در دوره‌های پس از اسلام نیز موقعیت جغرافیایی ویژه سیستان، آن را به یک مرکز تمدنی و توسعه‌یافته، در شرق دنیای اسلام مبدل ساخت، به طوری که در قرن چهارم هجری، سیستان با مرکزیت «زرنج» و در مصب رودخانه هیرمند، مهم‌ترین مرکز تجاری و بازرگانی به حساب می‌آمد. افزون بر راه دریایی «بُست» که مسیر جابه‌جایی کالا و اجناس با کشتی بین سیستان و «قندهار» و «هندوستان» بود، تجارت و بازرگانی سیستان از راه‌های خشکی نیز با سایر نواحی در ایران و خارج از ایران در مقیاسی گسترده جریان داشت. این موقعیت جغرافیایی و چهارراهی، از یک سو نیشابور و هرات را از طریق «بُست» و «پنج‌جای» و «قندهار» به حوزه «سند» مرتبط می‌ساخت و از سوی دیگر، «فارس» و «مکران» را در جنوب به «هرات» و «هراسان» در شمال و «کابل» و «غزنی» در شرق متصل می‌کرد.

در دوره معاصر، از قاجاریه تاکنون نیز شاهد اوج و حسیض‌های متعددی در کارکردهای منطقه‌ای سیستان بوده‌ایم که نمونه پایانی آن، رقابت‌های روس و انگلیس در این ناحیه در اواخر قرن نوزدهم است. حفظ کمپانی هند شرقی برای انگلیس و دستیابی به آب‌های گرم اقیانوس هند برای روس، منافع این دو

را در سیستان به هم رسانده بود و سبب شد این دو قدرت با ایجاد کنسولگری در شهر زابل به حفظ منافع خود در منطقه اقدام کنند. این اقدام خود پیامدهای مثبت و منفی متعددی بر توسعه منطقه‌ای سیستان داشته است. در حال حاضر نیز تصویب راه ترانزیتی «چابهار» به «میلک» و پی‌گیری ایجاد «منطقه ویژه اقتصادی» در سیستان، خود بیانگر جایگاه ویژه جغرافیایی و «ژئواکونومیک» سیستان در منطقه است.

اینک با بهره‌گیری از این موقعیت و از طریق گسترش مبادله‌های فرامرزی و فرامنطقه‌ای و وجود توانمندی‌های محیطی همچون رودخانه هیرمند، دریاچه هامون و دشت حاصل‌خیز سیستان با خاک‌های آبرفتی مناسب، می‌توان به احیای کارکردهای اقتصادی و به طور خاص توسعه کارکردهای تجاری و بازرگانی در منطقه پرداخت. مجموعه کارکردهای یادشده بیانگر جایگاه و خاستگاه تمدنی سیستان و موقعیت برتر آن در شرق ایران از گذشته‌های دور تا کنون بوده است. به منظور تبیین جایگاه تمدنی سیستان، این کتاب در شش فصل تهیه و تنظیم شده که عبارتند از:

فصل اول: نام‌های تاریخی سیستان و تحولات کارکردی آن

فصل دوم: جایگاه تمدنی سیستان و تحولات کارکردی آن

فصل سوم: مدنیت و شهرنشینی در سیستان پیش از اسلام

فصل چهارم: شهرنشینی و کارکردهای شهری سیستان پس از اسلام

فصل پنجم: نقش عوامل محیطی در تحولات شهری - منطقه‌ای سیستان

فصل ششم: مهاجرت، شهرنشینی و حاشیه‌نشینی شهری در سیستان

این نوشتار، به یقین خالی از ایراد و اشکال نخواهد بود و نویسنده از تمامی پژوهشگران، اساتید، دانشجویان و سایر خوانندگان عزیز تقاضا می‌کند که با تذکرات سازنده خویش، نویسنده این سطور را مدیون خود سازند.

سپاسگزاری

در پایان، لازم است از مساعدت‌های بی‌دریغ جناب آقای علی‌اکبر اشعری، مشاور رئیس‌جمهور و ریاست محترم سازمان اسناد و کتابخانه ملی که زمینه انتشار کتاب را فراهم فرمودند تشکر کنم و مراتب سپاس خود را از همکاران اداره انتشارات سازمان، به‌ویژه سرپرست اداره‌کل پژوهش و آموزش و رئیس محترم اداره انتشارات و سایر افراد زحمتکش و هنرمندی که به نشر آبرومندانه این کتاب همت گماشتند اعلام دارم. همچنین از زحمات سرکار خانم زهره خوش‌خوی که مسئولیت تایپ بخش‌هایی از کتاب و به‌خصوص، خانم‌ها سحر تیموری و زهرا شیرکوهی که زحمت تایپ و صفحه‌آرایی اولیه این کتاب را بر عهده داشته‌اند، صمیمانه تشکر می‌کنم.

عیسی ابراهیم‌زاده

زمستان ۱۳۸۹